Kiki Santing

Een functioneel mikpunt

De Egyptische Moslimbroederschap en de Joden

De Egyptische Moslimbroederschap heeft zich door de jaren heen geregeld negatief uitgelaten over Joden. Na de Arabische Lente in 2011 verscheen een video die veel commotie veroorzaakte, waarin de Moslimbroederpresident Mohammed Morsi de Joden omschreef als 'afstammelingen van apen en varkens'.¹ Het tijdschrift *De Oproep* (*al-da'wa*), uitgegeven door de Moslimbroederschap in de jaren 1976-1981, toont aan dat zo'n veroordeling veel meer is dan een simpel geval van moslim-antisemitisme.

In de zomer van 2012 – ruim een jaar nadat Hosni Moebarak (1981-2011) was afgezet als gevolg van de opstanden tijdens de Arabische Lente – werd Mohammed Morsi gekozen als nieuwe president van Egypte. Een opvallende keuze, aangezien Morsi behoorde tot de Moslimbroederschap, een beweging die al sinds 1954 formeel verboden was, maar altijd sterk aanwezig is gebleven in de Egyptische samenleving en politiek. Pas na de Arabische Lente werd de groepering gelegaliseerd en vrijwel direct daarna kwam één van hen op de hoogst mogelijke bestuurlijke positie terecht. Morsi was vanaf het begin een omstreden figuur en al snel braken er nieuwe demonstraties uit die riepen om het afzetten van deze Moslimbroeder.

Direct na het aantreden van Morsi brachten tegenstanders belastende berichten naar buiten over de nieuwe president. Eén van deze berichten betrof een video uit 2010 waarin Morsi Joden en Zionisten omschreef als 'bloedzuigers die Palestijnen aanvallen, oorlogsstokers en afstammelingen van apen en varkens'.² Dit taalgebruik, dat afkomstig is uit een Koranvers, schokte velen en kwam wereldwijd in het nieuws.³

Het was echter niet voor het eerst dat de beweging zich in dusdanig sterke bewoordingen uitliet over de Joden.⁴ Integendeel, dergelijke retoriek

is diep verankerd in de geschiedenis van de Moslimbroederschap. Een deel van die geschiedenis wil ik in dit artikel naar voren brengen: hoe schreef de Moslimbroederschap over de Joden in het eigen tijdschrift *De Oproep* (*al-da'wa*) in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw en wat zegt dit over de beweging toen en nu? Om antwoord te geven op deze vragen, zal eerst kort de geschiedenis van de Moslimbroeders worden besproken, gevolgd door de een uiteenzetting van het onderwerp 'Joden' in *De Oproep*.

Onder president Anwar al-Sadat (1970-1981) mochten de Moslimbroeders voor het eerst sinds meer dan twintig jaar weer hun eigen tijdschriften uitgeven en zij maakten dankbaar gebruik van deze kans. In juli 1976 werd de eerste editie van het maandblad *De Oproep* gepubliceerd. Daarin kwam een grote veelzijdigheid aan onderwerpen aan bod, waarbij allerlei facetten van het dagelijkse en geestelijke leven werden besproken met speciale rubrieken voor vrouwen, kinderen en studenten, maar ook met artikelen over de landelijke politiek, de wereldpolitiek en theologische onderwerpen. Dit tijdschrift geeft een unieke inkijk in de belevingswereld van de Moslimbroeders onder president Sadat.⁵

Eén van de meest opvallende onderwerpen die in *De Oproep* uitgebreid aan bod kwam, was de visie van de Moslimbroeders op de Joden, in het bijzonder met betrekking tot de staat Israël. Als het over de Joden gaat, wordt er buitengewoon felle taal gebruikt. Joden worden bijvoorbeeld getypeerd als 'de meest verachtelijke mensen in de hele wereld.'⁶ Zij 'bepleiten de vrede slechts in woorden,'⁷ terwijl zij niets liever willen dan oorlog. 'Achter elke ramp in de wereld schuilt een Jood,'⁸ zo wordt beweerd. Vanwaar deze vurige toon en deze diepgevoelde haat?

De Moslimbroeders in historisch perspectief

In 1928 werd de Moslimbroederschap opgericht door een schoolmeester met de naam Hassan al-Banna (1906-1949).⁹ Binnen een paar jaar groeide de Moslimbroederschap uit van een overwegend sociaal-religieuze groepering tot een politiek-religieuze partij. De beweging richtte zich oorspronkelijk op het preken van de islam en het bieden van sociale diensten aan haar leden. Halverwege de jaren dertig kreeg de Moslimbroederschap een uitgesproken politieke agenda. Dit leidde tot conflicten met het Egyptische regime en in december 1948 werd de beweging verboden. Diezelfde maand werd de Premier, Mahmud al-Nuqrashi Pasha, vermoord door een jonge Moslimbroeder. Hassan al-Banna werd kort daarna doodgeschoten in Caïro

– waarschijnlijk door de geheime politie – en hij werd opgevolgd door de oud-rechter Hassan al-Hudaybi, die een stuk minder charismatisch was en moeite had om de beweging achter zich te houden.¹⁰

In 1952 pleegden de Vrije Officiëren, onder wie de latere president Gamal Abdel Nasser (1952-1970), een staatsgreep. Deze beweging was in het geheim opgericht en bestond uit een aantal officieren die zich tot doel hadden gesteld om Egypte te bevrijden van het Britse juk en het onpopulaire koningshuis. Als gevolg van de staatsgreep werd de monarchie omvergeworpen, koning Faroeek (1936-1952) werd verbannen en Egypte werd tot republiek verklaard. Aanvankelijk stonden de Vrije Officiëren en de Moslimbroeders op goede voet met elkaar. Alle politieke oppositie werd verbannen, maar de Moslimbroederschap mocht als sociaal-religieuze beweging blijven bestaan. Al snel na de coup werd duidelijk dat de belangen van de Moslimbroeders en het nieuwe Egyptische regime ver uit elkaar lagen en een confrontatie werd onvermijdelijk. De Moslimbroeders hadden gehoopt dat het nieuwe regime een meer islamitische koers ging varen, maar het tegenovergestelde bleek waar. Toen een jonge Moslimbroeder Nasser probeerde dood te schieten in 1954 werd de beweging verboden. Vrijwel alle leiders werden opgepakt, veel leden werden gevangengezet of vluchtten naar het buitenland en de publicaties van *De Oproep* werden stopgezet.¹¹ Voor de beweging volgde toen een traumatische periode van onderdrukking en een ondergronds bestaan, wat zou voortduren tot de dood van Nasser in 1970.

Tijdens de jaren van Nasser zaten veel leden van de Moslimbroederschap gevangen of ondergedoken en ontstond er openlijke tweestrijd tussen de radicale en de meer gematigde facties.¹² Sayyid Qutb vertegenwoordigde de radicale kant en Hassan al-Hudaybi, de formele leider van de beweging, de meer gematigde kant. Hudaybi was geen sterke leider en kon de veelal gevangen en onderdrukte Moslimbroeders niet de sterke ideologie bieden die ze nodig hadden. Qutbs boek *Mijlpalen* werd het handboek van de radicale Moslimbroeders en zou uiteindelijk islamitische en jihadistische groeperingen over de hele wereld inspireren. Hudaybi sprak zich uit tegen geweld en schreef als antwoord op Qutb het boek *Priesters, Geen Rechters*. Deze interne verdeeldheid binnen de Moslimbroederschap is altijd blijven bestaan.¹³

Na de dood van Nasser in 1970 kwam Anwar al-Sadat (1970-1981) aan de macht, die minder charismatisch was dan zijn voorganger. De nieuwe president had dringend een krachtige achterban nodig om zijn positie veilig te stellen – het liefst één die hem zou ondersteunen in het uitroeien van

Nassers politieke nalatenschap – en hij koos hiervoor onder anderen de Moslimbroeders. Dit betekende dat de leiders en vele andere leden van de Moslimbroederschap werden vrijgelaten uit de gevangenissen en mensen keerden terug uit hun ballingschap. Ondertussen bleven de Moslimbroeders strijden voor formele erkenning, want op papier bleef het nog altijd een verboden groepering.¹⁴ Ondanks het uitblijven van een legale status stond Sadat toe dat de beweging – na een stop van ruim twintig jaar – weer tijdschriften uit ging geven.

De Moslimbroederschap kent een lange traditie van het publiceren van tijdschriften. Kort na de oprichting van de beweging in 1928 schreef Hassan al-Banna al artikelen voor bestaande islamitische tijdschriften en vijf jaar later werd voor het eerst een eigen tijdschrift gepubliceerd, getiteld *Het Tijdschrift van de Moslimbroeders* (*jarīdat al-’ikhwān al-muslimīn*). In de daaropvolgende jaren werden er verschillende – succesvolle en minder succesvolle – tijdschriften uitgebracht, met als hoogtepunt een eigen dagblad (1946-1948): *De Moslimbroeders* (*al-’ikhwān al-muslimūn*). In de Nassertijd werden er geen tijdschriften gepubliceerd. Pas toen Sadat al bijna zes jaar president was, kwam hier verandering in en mocht *De Oproep* worden uitgegeven.¹⁵ Voor het eerst in lange tijd kon de beweging zich nu openlijk uiten in een eigen tijdschrift.

Tijdens Sadats presidentschap kregen de Moslimbroeders steeds meer bewegingsvrijheid. De laatste Broeders werden vrijgelaten in 1975 en in datzelfde jaar werd er een generaal pardon afgekondigd voor iedereen die was veroordeeld voor zijn politieke ideeën ten tijde van Nasser.¹⁶ Sadat opende de Egyptische economie voor (buitenlandse) investeerders en begon toenadering te zoeken tot het Westen, met name de Verenigde Staten. De grote publieke sector – een erfenis uit de socialistische tijd van Nasser – werd bovendien vervangen door een kapitalistisch systeem.¹⁷ De toekomst zag er rooskleurig uit voor de Moslimbroeders, maar de relatie met het regime begon ernstige scheuren te vertonen in 1977. In dat jaar zien we de eerste grote demonstraties tegen het nieuwe economische systeem, dat veel mensen de armoede in had gejaagd. Ook wordt dat jaar gekenmerkt door de opkomst van radicaal islamitische groeperingen, zoals *Excommunicatie en Emigratie* (*al-takfīr wa-l-hijra*).¹⁸ Echter, het belangrijkste keerpunt voor de Moslimbroeders was Sadats veelbesproken bezoek aan Israël – de gezworen vijand van de Moslimbroederschap – in november 1977 en de daaropvolgende vredesbesprekingen tussen Egypte en Israël.

Bespreking van de 'Joden' in *De Oproep*

Vanaf het moment dat Sadat toenadering begon te zoeken tot Israël zien we dat het onderwerp 'Joden' een prominente rol begon in te nemen in *De Oproep* – voor die tijd werd er aanzienlijk minder aandacht aan besteed. De Moslimbroeders spreken zich openlijk uit tegen de vredesbesprekingen tussen Egypte en Israël en hiermee dus ook tegen het beleid van president Sadat. De auteurs van het maandblad laten er geen twijfel over bestaan dat zij de Joden en de staat Israël wantrouwen.

Afbeelding 1. In 1979 verscheen deze karikatuur van een Joodse man op de voorpagina van *De Oproep*. *De Oproep* 41 (oktober 1979), voorpagina.

In de eerste plaats worden de Joden neergezet als een immoreel volk dat niet te vertrouwen is. Alle Joden zijn uit op expansie en agressie, ze vergieten het bloed van de Arabieren en zijn van nature verraderlijk.¹⁹ Deze bedrieglijke natuur maakt ze tot onbetrouwbare partners om mee te onderhandelen. De auteurs van *De Oproep* merken op een bepaald moment op dat 'we niet zeker kunnen zijn van hun intenties' na het tekenen van de vrede met Egypte.²⁰ Vrede en Zionisme zijn simpelweg onverenigbaar, aangezien de

Joden alleen maar op eigen gewin uit zijn.²¹ Naast onbetrouwbaar worden de Joden ook neergezet als geldwolven – 'geld is hun God'²² – en als de profetenmoordenaars uit de tijd van het Oude en het Nieuwe Testament,²³ voorbeelden van klassieke antisemitische retoriek. (Zie afbeelding 1 en 2).²⁴

Los van hun immorele natuur worden de Joden ook gezien als degenen die Arabieren vernederen, en Palestijnen in het bijzonder. Er wordt beweerd dat de Joden helemaal niet geïnteresseerd zijn in het welbevinden van de Arabieren, maar dat ze alleen maar hun eigen gebied uit willen breiden.²⁵ De Joodse agressor' wil 'heel Palestina innemen en de Arabieren tot compromissen dwingen.'²⁶ Israël wordt ervan beschuldigd duizenden Palestijnen te martelen in de

Afbeelding 2. 'Antisemitisme of een spel van de duivel?' *De Oproep* 52 (september 1980), 24.

gevangenis 'op dezelfde manier als Nasser dit deed.'²⁷ 'De Israëlische kanker' blijft het Palestijnse lichaam aanvallen en de Palestijnen worden consequent als derderangsburgers behandeld (zie afbeelding 3).²⁸

Er speelt nog een ander belangrijk element mee in de verbale strijd van de Moslimbroeders tegen de Joden: de veronderstelde buitenlandse steun die Israël zou ontvangen van zowel het kapitalistische Westen als het communistische Oosten. Dit begon al na de Eerste Wereldoorlog, toen de Joden zich tot de Britten wendden om steun te zoeken voor hun 'snode plot' – de stichting van een Joodse staat.²⁹ Buitenlandse grootmachten stopten hun steun aan de Joden niet nadat de Zionisten hun zin hadden gekregen en er een Joodse staat was gesticht in Palestina. De Amerikanen werden ervan beschuldigd samen te spannen met de Joden bij de vredesbesprekingen met Egypte – 'vrede op de Amerikaans-Joodse manier'³⁰ – en ook de 'veertig miljoen evangelische christenen' in de Verenigde Staten worden ervan verdacht 'vrede meer te steunen dan de Joden'.³¹ De Sovjet-Unie zou ook aan de kant van de Joden staan. Volgens *De Oproep* staat 'Moskou altijd aan de kant van de Joden en is Washington altijd tegen de Arabieren'.³² De

Afbeelding 3. Hier zien we een Jood die stiekem plannen smeedt om zijn eigen grondgebied uit te breiden. *De Oproep* 48 (mei 1980), 17.

Afbeelding 4. De Amerikaanse kip heeft een Israëlisch ei gelegd. *De Oproep* 53 (september 1980), 7.

Verenigde Staten en de Sovjet-Unie deden volgens *De Oproep* alles in hun macht om de Joden te steunen. Niet omdat ze zoveel van Joden houden, maar vooral omdat ze beiden de islam haten (zie afbeelding 4).³³

Toch zijn de Joden en de buitenlandse machten niet de enige partijen die volgens de Moslimbroeders verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor het succes van de staat Israël en het lijden van de Palestijnen. Ook Arabische leiders werden op hun eigen verantwoordelijkheden gewezen. Zij werden ervan beschuldigd dat zij de schuld voor de problematiek van de Palestijnen volledig bij Israël legden, zonder kritisch naar zichzelf te kijken. In een artikel met de titel 'doe jezelf recht en eis

[gerechtigheid] van jezelf voordat je over Israël klaagt' werd er beweerd dat de Arabieren zelf ook verwijten valt te maken. Zo zouden zij zich steviger moeten verzetten tegen Israël: zoveel Arabieren tegenover zo weinig Joden zou een gemakkelijke strijd moeten zijn.³⁴ Arabische landen zijn slechts 'goed in oorlog op papier'³⁵ en zaaien verdeeldheid onder hun eigen mensen: de kogels van de Arabieren 'gaan alle kanten op, behalve de goede'.³⁶ Ook de Palestijnen worden ervan beschuldigd geen eenheid te vormen. Zo zijn er bijvoorbeeld veel communisten in Palestina. 'Palestijnse communisten zwaaien de Israëlische vlag' en proberen de boel over te nemen.³⁷ Naast de communisten valt zelfs de PLO voor 'Israëls politieke listen' en hebben ze grote politieke concessies gemaakt.³⁸

De oplossing moet volgens *De Oproep* in de islam worden gezocht, omdat de Islam een goed bindmiddel zou zijn.³⁹ 'Palestina is een islamitische kwestie' en de enige manier om tot een oplossing te komen is door terug naar de islam te keren.⁴⁰ Dit betekent dat 'het pad naar Palestina islamitisch moet zijn' en dat moslims 'hun stem moeten laten horen' vóór Palestina en tegen Israël.⁴¹

Conclusie

Als we kijken naar hoe *De Oproep* schrijft over de Joden en over Israël, dan vallen er verschillende dingen op. In de eerste plaats zien we een klassieke antisemitische retoriek: de Joden zijn een onbetrouwbaar en een op geld belust volk. Ook worden zij neergezet als profetenmoordenaars met een wereldwijd netwerk, die uiteindelijk de macht willen grijpen en moslims willen overheersen: deze uitlatingen stroken geheel met de woorden van Mohammed Morsi uit 2010.

Toch wordt uit het tijdschrift ook duidelijk dat de klassieke antisemitische thema's niet het belangrijkste zijn bij de bespreking van het onderwerp 'Joden' door de Moslimbroeders. Veel belangrijker is dat de anti-Joodse retoriek sterk verbonden is met hedendaagse politiek en het Egyptisch-Israëlische vredesproces in het bijzonder. Deze politieke ontwikkelingen spelen een veel grotere rol dan religieuze verschillen tussen islam en het jodendom. Op het moment dat Sadat toenadering begint te zoeken tot Israël zien we dat de Moslimbroeders reageren door felle artikelen over de Joden en over de staat Israël te schrijven. De Moslimbroeders – en andere islamitische groeperingen in Egypte en elders in de regio – waren sterk gekant tegen de vredesonderhandelingen en maakten hier geen geheim van.

De grote vraag die dan opkomt is: welk nut had de Joodse vijand voor de Moslimbroeders die voor *De Oproep* schreven? In de eerste plaats zijn de Joden een vijand op veilige afstand. Er is niemand die optreedt tegen de Moslimbroederschap naar aanleiding van verbale aanvallen op de Joden. Verder zien we dat de Moslimbroeders de illusie wekken van een strijd tussen goed en kwaad, door de Joden tot een in en in slechte vijand te verklaren, die uiteindelijk door de islam zal worden gewonnen – met de Moslimbroeders voorop. Open kritiek leveren op de Joden kan daarbij ook worden opgevat als een bedreiging aan het adres van president Sadat, of als kritiek op zijn beleid, aangezien hij willens en wetens samenwerkt – en zelfs vrede sluit – met een vijand die zeer kwaadaardig is. Kritiek op de Joden kan ook worden bekeken op grond van het diepe koloniale trauma van veel Egyptenaren, dat teruggaat op de Britse overheersing van Egypte tussen 1882-1956. Net zoals de Britten voorheen zien we weer dat een buitenlandse macht moslimgebied inneemt en moslims uit hun huizen en steden jaagt. De artikelen over Joden kunnen ook worden gelezen als kritiek op de Arabische leiders die zelf niks ondernemen om de precaire situatie van de Palestijnen op te lossen. Ook in dit opzicht stellen de Moslimbroeders zichzelf graag op als voormannen in de strijd tegen de ongewenste overheersers.

Voor de Moslimbroederschap zelf vormden de Joden een functioneel mikpunt. In de eerste plaats verbond een sterke gemeenschappelijke vijand de intern verdeelde beweging. De Moslimbroederschap is vanaf het prille begin een sterk uiteenlopende beweging geweest, bestaande uit een keur van gematigde tot radicale leden. Deze verdeling werd goed zichtbaar onder Nasser, toen Sayyid Qutb en Hassan al-Hudaybi het tegen elkaar opnamen. Om al deze mensen bijeen te houden was een krachtige gemeenschappelijke vijand nodig, maar niet één die dichtbij genoeg stond om de beweging directe schade toe te brengen. Een sterke stellingname tegen de Joden en de staat Israël hielp de Moslimbroeders ook om hun eigen positie te legitimeren. Zij wilden zichzelf onder president Sadat graag neerzetten als serieuze sociaal-politieke oppositie tegen het regime, en ook als een belangrijke internationale speler. Hiervoor was het noodzakelijk om zich in het politieke debat te mengen. Een dergelijke vijand op afstand was eveneens veiliger met betrekking tot de relatie tussen de Moslimbroeders en het Egyptische regime, waarvan het in sterke mate afhankelijk was. Toen *De Oproep* werd uitgegeven, was de Moslimbroederschap immers nog steeds een verboden beweging. Alle vrijheid was hen bij gratie van de president gegeven, maar dit kon altijd weer worden ingetrokken. De beweging liep het gevaar om

zwaarbevochten privileges kwijt te raken – zoals een vergunning om tijdschriften te publiceren – op het moment dat het zijn hand overspeelde en de rode lijnen van het regime overschreed.

Hiermee kom ik op het einde van dit stuk: wat leren we over de Moslimbroeders door de bestudering van hun artikelen over Joden ten tijde van president Sadat en hoe moeten we in dit verband de video van Morsi uit 2010 bekijken? Het beeld dat de Moslimbroeders schetsen van de Joden is complexer dan zomaar een geval van moslim-antisemitisme. Het heeft (veel meer dan religieuze) diepe sociale, historische en bovenal politieke wortels.

De Moslimbroederschap gebruikt het thema 'Joden' voor eigen gewin. De beweging zet het sterke retorische effect van een grote, slechte vijand in om zijn eigen achterban te verbinden, tevreden te stellen en, met het oog op de eigen politieke ambities, kritiek op het regime te leveren waarvan het in hoge mate afhankelijk was. Ook zet de beweging zichzelf neer als de (inter) nationale aanvoerder van de moslims in de strijd tegen het kwaad.

De Moslimbroeders schreven voor verschillende soorten publiek. In de eerste plaats schreef men voor de eigen verdeelde achterban, die in het geval van Israël stevige taal verwachtte. Aan de andere kant had de beweging ook een gecompliceerde relatie met het regime. Als illegale groepering kon de Moslimbroederschap in gevaar komen op het moment dat het zich te kritisch opstelde tegenover het regime. Dit was ook precies de reden waarom de Moslimbroederschap veel gemakkelijker kritiek kon uiten op internationale politieke zaken in tegenstelling tot de landelijke politiek die veel gevoeliger lag bij de autoriteiten. Het veelbesproken bezoek van Sadat aan Israël in november 1977 wordt bijvoorbeeld niet eens genoemd in *De Oproep*.

Dit betekent enerzijds dat Morsi's opmerkingen over apen en varkens uit 2010 eigenlijk niets nieuws zijn, maar onderdeel uitmaken van een lange Moslimbroedertraditie van openlijk antisemitisme. Aan de andere kant hebben we ook gezien dat anti-Joodse retoriek doorgaans weinig te maken heeft met het jodendom zelf en zelfs niet met de staat Israël, maar dat het onderwerp door bewegingen als de Moslimbroederschap wordt ingezet als retorisch middel om de eigen achterban aan te spreken, politiek aanzien te verwerven en oppositie te voeren tegen de Egyptische politiek. Ten tijde van Morsi's uitspraken was de beweging nog steeds intern verdeeld, de relatie met het regime was aanhoudend ingewikkeld en de politieke ambities waren groter dan ooit.

Uiteindelijk keerde deze houding zich tegen de Moslimbroederschap: ondanks dat de beweging aanvankelijk voldoende maatschappelijk en

politiek draagvlak leek te hebben om de eerste president na de Arabische Lente te leveren, was dit succes maar van korte duur. Een jaar na zijn aantreden in 2012 werd Morsi afgezet en enkele maanden daarna werd de Moslimbroederschap weer verboden – zoals dat van 1954 tot 2011 ook het geval is geweest. Echter, de beweging is door de jaren heen ook gewend geraakt aan rampspoed en onderdrukking. Wat het verleden de Moslimbroeders heeft geleerd is dat beproevingen doorgaans worden gevolgd door betere tijden, die momenteel worden afgewacht in de gevangenissen, op onderduikadressen, of in het buitenland – net zoals gedurende de Nasserjaren.

Noten

1. David D. Kirkpatrick, “Morsi’s Slurs against Jews Stir Concern,” *New York Times*, 14 januari 2013.
2. Ibidem.
3. De vergelijking is afkomstig uit vers 5:60 van de Koran, waar wordt geschreven dat joden die valse goden aanbaden door God in apen en varkens werden veranderd.
4. Het begrip ‘Joden’ moet – in het geval van de Moslimbroederschap – op een zo breed mogelijke manier worden opgevat. Met ‘Joden’ wordt alles bedoeld dat te maken heeft met het Jodendom, de Staat Israël, het Zionisme, religieuze en etnische Joden.
5. Voor meer over dit tijdschrift, zie Kiki Santing, “nizām kāmil wa-shāmil. The Muslim Brotherhood in Egypt as reflected in al-da’wa and liwā’ al-’islām (1976-1981, 1987-1988)” (Ph.D. dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen, 2017).
6. *De Oproep* 52 (september 1980), 57.
7. *De Oproep* 44 (januari 1980), 31.
8. *De Oproep* 49 (juni 1980), 16-17.
9. Zie onder anderen Gudrun Krämer, *Hasan al-Banna* (Londen: Oneworld Publications, 2010) voor meer over Hasan al-Banna.
10. Richard P. Mitchell heeft een omvangrijk en grondig naslagwerk geschreven over de vroege jaren van de beweging: Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers: With a Foreword by John O. Voll* (New York en Oxford: Oxford University Press, 1993).
11. Op dat moment gaf de beweging nog twee tijdschriften uit: *De Moslims* (al-muslimūn) en *Het Tijdschrift van de Moslimbroeders* (jaridat al-’ikhwān al-muslimīn).
12. Deze tweestrijd speelde zich grotendeels in de gevangenissen van Nasser af.
13. Voor meer over Sayyid Qutb, zie onder anderen John Calvert, *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism* (Londen: Hurst & Co., 2010). Hassan al-Hudaybi en zijn strijd met Sayyid Qutb en de radicale elementen binnen de Moslimbroederschap worden uitgebreid besproken in Barbara Zollner, *The Muslim Brotherhood: Hasan*

- al-Hudaybi and Ideology* (Londen: Routledge, 2009).
14. De Moslimbroederschap bleef ook verboden onder Moebarak. Het werd pas een legale beweging in 2011, nadat Moebarak was afgezet. Na het afzetten van Morsi in 2013 werd de Moslimbroederschap alweer verboden verklaard en dat is het nu nog steeds.
 15. Het tijdschrift was al eerder uitgegeven onder deze naam van 1951 tot 1953.
 16. Gilles Kepel, *Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh. With a New Preface for 2003* (Berkeley: University of California Press, 2003), 105-106.
 17. Gilles Kepel, *Jihad: The Trail of Political Islam*, 4e ed. (Londen: I.B. Tauris, 2006), 83.
 18. Voor meer over deze beweging, zie onder anderen Kepel, *Jihad*, 83-86.
 19. *De Oproep* 13 (juni 1977), 58-60.
 20. *De Oproep* 46 (maart 1980), 17.
 21. *De Oproep* 45 (februari 1980), 18-19.
 22. *De Oproep* 52 (september 1980), 24-25.
 23. *De Oproep* 61 (mei 1981), 53.
 24. Afbeelding 1. In 1979 verscheen deze karikatuur van een Joodse man op de voorpagina van *De Oproep*. Zijn onbetrouwbaarheid blijkt uit het gegeven dat hij een olijftak – het symbool van de vrede – vasthoudt, terwijl hij met beide voeten op de vredesovereenkomst met Egypte staat. Verder houdt hij een zak geld vast. Dit geld heeft hij volgens *De Oproep* verdiend aan de vredesovereenkomst. In zijn andere hand heeft hij een bebloede dolk die zijn ware, kwade bedoelingen prijsgeeft. *De Oproep* 41 (oktober 1979), voorpagina.; Afbeelding 2. De titel van het artikel waar deze afbeelding bij hoort luidt 'Antisemitisme of een spel van de duivel?' Hier worden de Joden afgebeeld als een op geld belust volk, een klassiek antisemitisch beeld. In dit geval kijkt de duivel neer op de Jood die begerig naar zijn rijkdom kijkt. *De Oproep* 52 (september 1980), 24.
 25. *De Oproep* 12 (mei 1977), 38-39.
 26. *De Oproep* 20 (januari 1978), 34.
 27. *De Oproep* 62 (juni 1981), 52.
 28. *De Oproep* 60 (april 1981), 53.; Afbeelding 3. Hier zien we een Jood die stiekem plannen smeedt om zijn eigen grondgebied uit te breiden. Eerst bedenkt hij zijn geheime plan, dan schudt hij handen en tekent de vredesovereenkomst, en vervolgens wil hij een Groter Israël creëren ten koste van de Arabische buurlanden. *De Oproep* 48 (mei 1980), 17.
 29. *De Oproep* 55 (november 1980), 34-37.
 30. *De Oproep* 8 (januari 1977), 58-59.
 31. *De Oproep* 61 (mei 1981), 25.
 32. *De Oproep* 26 (juli 1978), 32-33.
 33. *De Oproep* 20 (januari 1978), 2-3.; Afbeelding 4. De Amerikaanse kip heeft een ei gelegd met de davidster erop. Dit beeld suggereert dat Israël een Amerikaans product is. De Arabische man op de achtergrond kijkt verbaasd toe hoe Amerika en Israël tegen hem samenspannen. *De Oproep* 53 (september 1980), 7.
 34. *De Oproep* 26 (juli 1978), 2-3.

Santing

35. *De Oproep* 23 (april 1978), 10-11.
36. *De Oproep* 31 (december 1978), 8-9.
37. *De Oproep* 59 (maart 1981), 52-53.
38. *De Oproep* 44 (januari 1980), 7-9.
39. *De Oproep* 24 (mei 1978), 20-21.
40. *De Oproep* 19 (december 1977), 15.
41. *De Oproep* 40 (september 1979), 14-15.